

ПІЗНАВАЛЬНА ТА ПОСВІДЧУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СЛІДЧОГО ЯК СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ

COGNITIVE AND CERTIFYING ACTIVITIES OF THE INVESTIGATOR AS STRUCTURAL ELEMENTS OF CRIMINAL PROCEDURE EVIDENCE

Король В.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
заступник директора Прикарпатського юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Мельник В.М.,

*здобувач кафедри кримінального права, процесу і криміналістики
Прикарпатського юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»*

У статті досліджуються теоретичні аспекти пізнавальної та посвідчувальної діяльності слідчого як структурних елементів кримінально-процесуального доказування. У результаті проведеного дослідження визначені загальні ознаки та основні критерії співвідношення даних процесів.

Ключові слова: кримінально-процесуальне доказування, пізнавальна діяльність, посвідчувальна діяльність, фіксування процесуальних дій.

В статье исследуются теоретические аспекты познавательной и удостоверительной деятельности следователя как структурных элементов уголовно-процессуального доказывания. В результате проведенного исследования определены общие признаки и основные критерии соотношения данных процессов.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное доказывание, познавательная деятельность, удостоверяющих деятельность, фиксирование процессуальных действий.

The article examines the theoretical aspects of cognitive and certifying activities of the investigator as structural elements of proof of criminal procedure. As a result, the study identifies common features and main criteria of the ratio of these processes.

Key words: proof of criminal procedural, cognitive activity, identification activity, recording of the proceedings.

Актуальність теми. За останні десятиліття одна із найбільш фундаментальних категорій кримінального процесу – доказування, акумулює все більше знань: як новітніх, так і вже відомих науці, та які активно розвиваються внаслідок технічного та інформаційного прогресу, а також отриманих у ході спеціальних комплексних досліджень різноманітних методів пізнання.

Однак, незважаючи на певний рівень наукової розробленості та активний розвиток нових і вдосконалення уже усталених криміналістичних можливостей, значна кількість проблем кримінально-процесуального доказування залишається не вирішеними та законодавчо неврегульованими. В таких умовах важливого наукового та практичного значення набуває дослідження та удосконалення наукових засад кримінально-процесуального доказування, зокрема, його структурних елементів.

Значну увагу дослідженню проблем, пов'язаних з доказуванням, у науковій літературі приділяли Ю.П. Аленін, О.Я. Баєв, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, О.М. Васильєв, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, О.Я. Дубінський, Г.О. Зорін, Л.М. Карнеєва, В.А. Колесник, В.О. Коновалова, Н.В. Кругова, О.М. Ларін, Є.Д. Лук'янчиков, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, М.В. Салтєвський, М.О. Селіванов, В.М. Стратонов, В.М. Тертишник, В.В. Тіщенко,

В.Ю. Шепітько, В.П. Шибіко, М.Є. Шумило та інші науковці й практики.

У даній статті буде зроблено спробу з'ясування сутності і значення пізнавальної та посвідчувальної діяльності слідчого з урахуванням фундаментальних положень кримінально-процесуального доказування за новим КПК України.

Виклад основного матеріалу. Діяльність слідчого включає в себе пізнавальні, соціальні, реконструктивні, посвідчувальні, організаційні та комунікативні компоненти, для кожного з яких характерні свої особливості [1, с. 73]. У контексті успішності результатів кримінально-процесуального доказування під час досудового розслідування найбільшого значення набувають пізнавальний та посвідчувальний аспекти діяльності слідчого.

Під слідчою діяльністю слід розуміти окремий вид практичної юридичної діяльності, який заслуговує особливої уваги з точки зору його практичної ролі та функціонального призначення у кримінальному провадженні. Спрямованість цієї діяльності обумовлена чинним кримінальним процесуальним законодавством, в якому передбачено обов'язок слідчого, як представника сторони обвинувачення, здійснювати функцію доказування.

У науковій літературі виділяються два основних аспекти доказування: доказування як практична ді-

яльність (безпосереднє вивчення, дослідження фактичних обставин справи, шляхом здійснення слідчих та судових дій) та доказування як розумова діяльність (оцінка отриманих доказів, логічне та процесуальне обґрунтування визначеної тези, висновок за результатами провадження) [2, с. 10].

Доказування як практична діяльність слідчого виражається у конкретних діях, спрямованих на збирання та закріплення доказів з метою передачі даних відповідному адресату доказування – суду, який виносить рішення у кримінальному провадженні. Ця діяльність здійснюється виключно в рамках, передбачених кримінальним процесуальним законом.

Вперше думка про розподіл доказування на пізнавальну та посвідчувальну сторони цієї діяльності була обґрунтована А.Р. Ратиним [3, с. 107] та отримала широкий розвиток і підтримку. На даний час загальновизнаною є точка зору, згідно з якою процес доказування при розслідуванні злочинів має дві взаємопов'язані сторони – пізнання і посвідчення, що характеризує доказування по-перше, як розумову, а по-друге, як практичну діяльність [2, с. 10–15; 4, с. 11; 5, с. 237].

Розмежування пізнавальної і посвідчувальної діяльності можливе шляхом характеристики їх понять з урахуванням притаманних їм особливостей.

Суть *пізнавальної сторони діяльності слідчого* полягає в отриманні встановленим законом шляхом інформації щодо обставин, які підлягають з'ясуванню в рамках розслідування факту злочину. Це обумовлюється насамперед тим, що кримінально-процесуальне доказування як встановлення слідчим фактичних обставин діяння, безсумнівно, являє собою різновид пізнавальної діяльності – із заданим вектором та у визначених рамках, проте з незмінною гносеологічною сутністю [5, с. 237].

Особливість процесу пізнання в аспекті теми нашого дослідження полягає в тому, що об'єкт пізнання, а саме злочинне, протиправне діяння, знаходиться в минулому, тому для суб'єктів, які здійснюють розслідування, з'ясування обставин цього діяння можливе у більшості випадків шляхом опосередкованого (раціонального) пізнання. Методи безпосереднього (чуттєвого) сприйняття можуть використовуватись під час особистого споглядання слідчим наслідків пожежі, пошкодженого транспортного засобу та інших наслідків суспільно небезпечних діянь, у ході таких слідчих (розшукових) дій, як слідчий експеримент, а також під час провадження деяких негласних слідчих (розшукових) дій.

Виключно ретроспективний вектор пізнавальної діяльності слідчого дозволяє створити модель події минулого шляхом матеріального відтворення явищ, подій чи осмислення фактів, діалектичного взаємозв'язку між структурними елементами вчиненого діяння і т. д. Основним показником того, що пізнавальні завдання кримінального провадження вирішені повною мірою, має слугувати істинність набутого знання.

Д.М. Халупенко зазначає, що в процесуальному пізнанні, яке здійснюється слідчим під час досудового

розслідування, специфічними є і мета пізнання, і його засоби, і умови, в яких воно відбувається. Встановлення істини як справжності конкретного одиничного факту, а також екстремальність самого дослідження під час досудового розслідування передбачає складний характер такого роду пізнання. В орбіту процесуального дослідження потрапляє широкий спектр обставин, котрі мають пряме та опосередковане відношення до об'єкта кримінально-процесуального пізнання. Лише під час кримінально-процесуальної діяльності слідчий може отримати інформацію про факти, які мають особливе пізнавальне значення в кримінальному провадженні, а також про обставини, які мають правове значення [6, с. 2].

Важлива особливість пізнавальної діяльності в кримінальному провадженні полягає в тому, що її предметом виступають конкретні факти минулого і теперішнього, які зазвичай не мають безпосередніх аналогів в об'єктивній дійсності, зокрема, і серед інших кримінальних проваджень, навіть з тим же складом злочину, за участю тих же самих суб'єктів [6, с. 2–3].

Аспект відбору інформації слідчим є однією з фундаментальних основ, які обумовлюють взаємодію пізнавальної та посвідчувальної діяльності. Критерієм відбору фактичних даних для їх використання у доказуванні є така властивість, як їх належність (змістовність) – початкова властивість даних, що утворює передумови для формування на їх основі доказів і виражає їх об'єктивний зв'язок з предметом доказування у кримінальному провадженні.

Саме на виявлення важливості обставин для даного провадження і спрямована в першу чергу розумова діяльність суб'єкта, який здійснює розслідування у кримінальному провадженні.

Пізнавальна діяльність слідчого на стадії досудового розслідування часто виходить за межі кримінального процесу, оскільки розповсюджується на події і факти, які лежать не в основі кримінального правопорушення, а стосуються обставин, що опосередковують його сприйняття. Тому одним із завдань слідчого – встановити сукупність обставин, які будуть мати пряме, безпосереднє відношення до об'єкта пізнання. Тобто факти, які будуть стосуватись діяння дотично, повинні бути відкинуті на стадії пізнання, як незначущі та такі, що не можуть бути використані при доказуванні, оскільки безпосередньо не стосуються його предмета.

Будучи різновидом пізнання в широкому сенсі цієї категорії та володіючи усіма притаманними йому властивостями, *пізнавальна діяльність слідчого має і значну специфіку, яка полягає насамперед у встановлених законом умовах та способах дослідження*. Як вірно зазначила Н.А. Якубович, «ні в одній галузі наукового знання суб'єкт пізнання (вчений, дослідник) не ставиться в такі жорсткі рамки регламентації процесу дослідження, як слідчий» [7, с. 23].

Ці жорсткі рамки покликані забезпечити найбільшу об'єктивність кримінально-процесуального пізнання, що обумовлено винятковою важливістю очікуваних результатів такої діяльності як для кон-

кретних осіб, які залучені у сферу судочинства, так і для всього державного механізму.

До законних обмежень, що стосуються доказування, а отже, є нормативно-регламентованими вимогами діяльності слідчого як в пізнавальному, так і в посвідчувальному аспекті є: здійснення лише спеціально уповноваженими суб'єктами; використання тільки суворо обмеженого кола засобів дослідження та дотримання чіткої процесуальної форми здійснення слідчих (розшукових) дій; їх засвідчення в процесуальному документі; обмеженість його часовими термінами [8, с. 12–215].

Слідчий за результатами своєї діяльності зобов'язаний сформулювати той чи інший висновок і відобразити його в процесуальному рішенні, зміст якого залежить від етапу розслідування. Даний процес можна характеризувати як заключну частину діяльності пізнання.

З контексту даної тези випливає, що розмежування пізнавальної та посвідчувальної діяльності можна здійснювати за результатами даних процесів.

В.В. Тищенко до особливостей пізнавальної діяльності, яка здійснюється в ході розслідування, відносить також те, що розслідування як процес пізнання має визначеного адресата – суд, що остаточно оцінює законність ходу розслідування, вірогідність, об'єктивність, повноту його результатів [8, с. 214]. Дану особливість ще визначають як «комунікативний характер пізнання в кримінальному процесі» [9, с. 214].

Слід погодитись із О.В. Білоусовим, який зазначає, що пізнавальна діяльність як одна із складових сторін процесу доказування покликана в першу чергу визначити «належність аналізованих відомостей до справи». Крім того, у міру накопичення інформації більш широко використовуються заходи, спрямовані на встановлення достовірності цих відомостей. Наприклад, на першому допиті підозрюваного, не маючи вагомих доказів, слідчий буде змушений зафіксувати твердження допитуваного про його непричетність до діяння. Однак пізніше, після виявлення очевидців злочину та отримання інших доказів, стає можливим відразу спростувати подібну помилкову заяву злочинця пред'явленням доказів і наполягти на отриманні правдивих показань [2, с. 14–15].

Науково-технічні засоби та прийоми, в свою чергу, розширюють та поглиблюють пізнавальні можливості слідчого, гарантуючи, при правильному використанні цих засобів та методів, об'єктивне, повне та всебічне встановлення фактів [5, с. 235.]

Розглянувши пізнавальну діяльність, ми можемо дійти до висновку, що її *результатом є встановлення одинично-конкретних фактів, що стосуються суті провадження*. Відповідно, самі по собі встановлення та обґрунтування значущості даних фактів ще не є доказом у провадженні, оскільки об'єктивно вони існують виключно у свідомості самого слідчого, саме тому приводяться у відповідну процесуальну форму шляхом засвідчення. А документ, що буде результатом такої діяльності слідчого, слугуватиме в подальшому джерелом доказування.

Посвідчувальна діяльність слідчого являє собою сукупність дій, спрямованих на фіксування, тобто закріплення проведених процесуальних дій у встановленому законом порядку.

Вона спрямована на підтвердження законності отримання відомостей про факти, що підлягають доказуванню, і захист доказів від втрати, спотворення, фальсифікації, підміни, для подальшої повноцінної передачі адресатам доказування і забезпечує достовірність виявлених фактів. Як зазначалось вище, уявлення, що утворилося у свідомості слідчого в результаті відображення слідів злочину, ще не може бути використане в доказуванні, оскільки не має кримінально-процесуального значення [2, с. 15].

Законодавець набагато докладніше регламентував саме цю сторону професійної діяльності слідчого, шляхом передбачення особливої кримінально-процесуальної форми фіксування доказів. Вона включає в себе використання вичерпного переліку джерел шуканих даних, спеціальну процедуру їх документування, різні види відповідальності за спотворення зафіксованої інформації і т. д. Особливість посвідчувальної діяльності і полягає в чіткій регламентації процесуальної форми, структури та змісту документа, що є результатом даної діяльності.

Ст. 103 КПК України передбачено дві форми фіксування процесуальних дій (в т. ч. і слідчих (розшукових) дій), які можуть використовуватися під час досудового розслідування:

1) у протоколі;

2) на носії інформації, на якому за допомогою технічних засобів зафіксовані процесуальні дії.

Можливість засвідчення слідчих (розшукових) дій, що стали результатом пізнавальної та практичної діяльності слідчого в іншій матеріальній формі, відповідно до чинного законодавства, не допускається, оскільки результат такого засвідчення не буде слугувати джерелом доказування на стадії судового розгляду.

Окрім цього, ст. 104 КПК України передбачено умову, за якої можливе фіксування за допомогою технічних засобів, – обов'язковість зазначення даного факту в протоколі. У цій же статті законодавцем також встановлено імператив, згідно з яким за клопотанням учасників процесуальної дії її фіксування за допомогою технічних засобів є обов'язковим.

Таким чином, відповідно до КПК України, матеріальним результатом посвідчувальної діяльності є протокол або фіксування проведення тої чи іншої слідчої (розшукової) дії за допомогою технічних засобів на носії інформації.

Метою розширення форм фіксування у кримінальному провадженні стала потреба удосконалення діяльності слідчого як суб'єкта, уповноваженого здійснювати розслідування кримінально караного діяння, оскільки його професійна діяльність покликана сприяти встановленню істини, а результати його діяльності в подальшому можуть слугувати підставою для обвинувального чи виправдувального вироку суду.

Відповідно, це звужує можливість проявів суб'єктивізму стосовно відображення фактів та дій,

що пізнаються слідчим, та майже унеможливило несповідчення окремої інформації, яка, на думку слідчого, була незначущою, хоча й мала пряме відношення до діяння, щодо якого здійснюється провадження. Окрім того, дане новаторство у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві розширило можливість більш детального дослідження окремих доказів.

У кримінальному провадженні протоколювання та фіксування за допомогою технічних засобів слідчих (розшукових) дій виконують ще й *функцію засобу відображення (засвідчення) відомостей про розслідувану подію і про слідчу (розшукову) дію*.

Метою такого фіксування є зберігання і передача з матеріалами провадження до адресатів доказування інформації про обставини, що мають значення для даного кримінального провадження. Таким чином, можна зробити висновок, що можливість втрати інформації чи втручання з метою зміни інформації є обставиною, яка ставить під загрозу об'єктивність досудового розслідування та процесу дослідження доказів на стадії судового розгляду, що, у свою чергу, може призвести до ухвалення судом помилкових рішень.

Істинність або помилковість інформації про обставини, які мають значення для кримінального провадження, характеризує її зміст, відповідність або невідповідність фактам реальної дійсності. Однак метою доказування у кримінальному провадженні повинна слугувати не просто істина, але неодмінно істина достовірна, гідна повної і безперечної довіри до неї. А такою істиною здатна бути тільки істина, не лише підтверджена найбездоганішими фактичними даними, але неодмінно засвідчена з дотриманням всіх засад кримінального провадження та інших гарантій належної судово-правової процедури.

Але, щоб мати упевненість у тому, що висновки слідства і суду відповідають дійсності, треба, очевидно, згідно з вимогами логіки, мати для цього певні підстави. Такими підставами, як відомо, можуть слугувати докази зі всією системою судових гарантій встановлення істини. А це означає, що упевненість (відповідно, і ступінь упевненості) в істинності або помилковості висновків слідства і суду зрештою визначається ступенем їх обґрунтованості доказами.

Саме тому *посвідчувальний аспект діяльності слідчого має визначальне значення у наданні виявленим фактичним даним доказової сили, у забезпеченні таких їх основних властивостей, як допустимість та достовірність*.

Як справедливо з цього приводу зазначають В.В. Назаров та Г.М. Омеляненко, «без процесуальної фіксації пізнаних фактичних даних, а також дій з їх виявлення неможливо сформулювати судовий доказ. Отримана суб'єктом доказування інформація у виді матеріальних або ідеальних образів може використовуватися в доказуванні лише після приведення її у встановлену законом форму» [10, с. 187].

Оскільки безпосередньою функцією посвідчувальної діяльності є закріплення фактичних даних, що мають доказове значення, і приведення сукупності всієї інформації у спеціально передбачену законом форму, даний вид діяльності (посвідчувальної) по-

требує постійної цільової спрямованості мислення на вирішення питань, що виникають паралельно, з основною пізнавальною діяльністю. До цих питань, зокрема, належать: що саме слід фіксувати, за допомогою яких прийомів та технічних засобів, в якому об'ємі слід здійснювати фіксацію того чи іншого явища, факту, події та в якій процесуальній формі це найкраще здійснити [1, с. 76].

Як зазначає Н.В. Круглова, посвідчувальна діяльність слідчого спрямована на фіксування:

1) фактів, що підлягають встановленню, явищ, об'єктів, за допомогою яких відтворюється модель події минулого і її діалектичних взаємозв'язків з наслідками діяння;

2) власне дій слідчого, а також дій інших учасників, що виконують допоміжну роль при встановленні обставин вчиненого діяння та сприяють пошуку і виявленню важливих для встановлення істини фактів та явищ (спеціалісти, експерти і т. д.);

3) встановленої послідовності виконання дій правопорушником [1, с. 76–77].

Крім того, на думку А.Р. Белкіна, об'єктами відображення під час закріплення доказів є ще й: умови їх виявлення і фіксування; засоби й способи виявлення і фіксування фактичних даних та інших об'єктів фіксації; вказівка на суб'єктів фіксування [4, с. 189].

Відповідно, значення посвідчувальної діяльності (фіксування кримінального провадження) полягає також у можливості перевірки законності, обґрунтованості та вмотивованості процесуальних рішень, відновленні безпідставно порушених прав та законних інтересів, сприяє сторонам кримінального провадження в обґрунтуванні правових позицій та оскарженні прийнятих рішень [11, с. 269].

Також для вирішення питання про співвідношення пізнання та посвідчення у кримінальному провадженні і, відповідно, в практичній діяльності слідчого слід виходити з питання про послідовність цих елементів. Адже для того щоб відобразити, зафіксувати який-небудь факт чи дію, спочатку потрібно пізнати його, виділити з ряду інших й осмислити.

Як критерій розмежування даних процесів можна ще назвати і їх часову спрямованість. Оскільки пізнавальна діяльність хоча і відбувається у теперішньому часі, часто носить ретроспективний характер, при цьому, в свою чергу, посвідчувальна діяльність є виключним вираженням об'єктивної дійсності провадження слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій.

Слід зазначити, що розподіл діяльності слідчого на компоненти, перелічені вище, носить швидше умовний, ніж практичний характер [1, с. 77]. У реальності ж ці компоненти не є відокремленими, ізольованими структурними одиницями. Навпаки, вони тісно взаємопов'язані між собою, утворюючи цілеспрямований процес роботи слідчого на стадії досудового розслідування.

Їх окреме існування є неможливим в міру спрямованості результату досудового розслідування, що полягає у встановленні реальної дійсності. Окрім цього, саме по собі існування пізнавальної діяльнос-

ті не забезпечує всіх властивостей доказу, оскільки використання не закріплених в процесуальних формах одиничних фактів не є джерелом доказування.

Висновки. Вищенаведене дозволяє визначити співвідношення пізнавальної та посвідчувальної діяльності у сфері об'єктивного існування та вираження даних процесів, їхньої спрямованості у процесі доказування, а також можливості їх нормативної регламентації.

Пізнавальна діяльність – це розумовий процес, результати якого існують у свідомості слідчого як суб'єкта, який здійснює досудове розслідування. Посвідчувальна діяльність, у свою чергу, має матеріальне вираження, що проявляється у передбачених законом процесуальних формах. Однак об'єктивне їх існування як окремих не взаємопов'язаних ланок є неможливим, оскільки вони є структурними одиницями єдиного цілого – кримінально-процесуального доказування.

Пізнавальна діяльність тісно пов'язана з посвідчувальною діяльністю, оскільки інформація, необхідна для побудови моделі події злочинної діяльності в минулому, повинна бути зафіксована у процесуальних документах. Що, у свою чергу, створює передумови для використання такої зафіксованої інформації в судовому доказуванні.

У цьому аспекті пізнавальна діяльність спрямована на забезпечення таких властивостей доказів, як належність та достовірність. А посвідчувальна діяльність забезпечує допустимість використання певних фактичних даних у якості доказів, а також створює додаткові гарантії їх достовірності (в першу чергу унеможлиблює фальсифікацію доказів).

Відповідно, метою пізнавальної діяльності буде слугувати встановлення конкретних фактів, що, у свою чергу, будуть мати значення для відтворення події злочинного діяння та встановлення істини по суті обвинувачення; а метою та результатом посвідчувальної діяльності – її процесуальне закріплення і приведення у відповідну до вимог КПК України процесуальну форму.

Крім того, враховуючи різну спрямованість даних процесів, посвідчувальна діяльність є чітко регламентованою, в той час як чітка регламентація і структуризація пізнавальної діяльності є неможливою та недоцільною з огляду на її гносеологічну спрямованість.

Логічним продовженням даного дослідження щодо проблем формування доказів у кримінальному провадженні стане з'ясування впливу пізнавальних закономірностей на визначення процесуальної форми (порядку) фіксування доказової інформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кругова Н.В. Характеристика коммуникативной и достоверительной деятельности как профессионально значимых компонентов психологической структуры труда следователя / Н.В. Кругова // Вестник Тверского государственного университета. – 2009. – № 4. – С. 73–78.
2. Белоусов А.В. Проблема фиксации доказательств в досудебных стадиях уголовного процесса России: дис. ... к. ю. н.: спец. 12.00.09 / А.В. Белоусов. – М.: РГБ, 2003 – 200 с.
3. Ратинов А.Р. Вопросы познания в судебном доказывании / А.Р. Ратинов // Советское государство и право. – 1964. – № 8. – С. 107.
4. Белкин А.Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве / А.Р. Белкин. – М.: Норма, 2007. – 528 с.
5. Стратонов В.М. Поняття та зміст пізнавальної діяльності слідчого під час розслідування злочинів в контексті епістемологічних знань / В.М. Стратонов // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2008. – Т. 21(60). – № 2. – С. 235–240.
6. Халупенко Д.М. Сутність пізнавальної діяльності слідчого й прокурора в досудовому розслідуванні / Д.М. Халупенко // Часопис Академії адвокатури України. – 2013. – № 20. – С. 1–4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/729/733>.
7. Якубович Н.А. Теоретические основы предварительного следствия: [учеб. пособ.] / Н.А. Якубович. – М.: НИИРИО ВШ МВД СССР – 1971. – С. 23
8. Тіщенко В.В. Особливості пізнавальної діяльності в розслідуванні злочинів / В.В. Тіщенко // Актуальні проблеми держави і права. – О.: Юрид. л-ра, 2003. – № 21 – С. 211–216.
9. Кримінально-процесуальне право України: [підручник] / За заг. ред. Ю.П. Аленіна. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2009. – 816 с.
10. Назаров В.В. Кримінальний процес України: [навч. посіб.] / В.В. Назаров, Г.М. Омеляненко ; вид. 2-ге, доп. і перероб. – К.: Атіка, 2008. – 584 с.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Відп. ред.: [С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко]. – Х.: Одіссей, 2013. – 1104 с.